पण्डितराजीयम्

(संस्कृतध्वनिरूपकम्)

प्रणेता :
डा० रमाकान्त शुक्लः

१९८४

प्रकाशिका
देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
(भारतम्)

पण्डितराजीयम्

(संस्कृतध्वनिरूपकम्)

प्रणेता :

डा० रमाकान्त शुक्लः

१९८४

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

(भारतम्)

पण्डितराजीयम्

(संस्कृतध्वनिरूपकम्)

लेखकः : डा० रमाकान्त शुक्लः

प्रकाशिका : देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

मुद्रकः : देववाणी प्रिण्टर्स

उत्तम नगर. नयी दिल्ली-११००५९

संस्करणम् : प्रथमम् १९८४

मूल्यम् : विंशति रूप्यकाणि रु० २०-००

वितरकः : देववाणी-प्रकाशनम्

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

PAṆḌITARĀJĪYAM

(Sanskrit Radio Drama)

Author : Shukla, Dr. Rama Kant

Publisher : Devavani Parished, Delhi

6, Vani Vihar, New Delhi-110059

Printer : Dev Vani Printers

Uttam Nagar, New Delhi-110059

Edition : First 1984

Price : Rupees Twenty only Rs. 20-00

Distributors : Devavani Prakashanam

6, Vani Vinar, New Delhi-110059

प्रस्तावना

'पण्डितराजीयम्'-इत्यस्याः रचनायाः जन्म १९६९ तमे वर्षे रेडियोनाटकरूपेण जातम्। आकाशवाण्याः दिल्लीकेन्द्रात् 'नाट्यवेला'-कार्यक्रमे १२-१२-१९६९ ७-८-१९७० तारिकयोः अस्याः प्रसारणमभूत्। अस्य नाटकस्य रचनार्थं मया, राजधानीकालेस्य हिन्दीविभागे स्ववरिष्ठसहयोगिना सुख्यातहिन्दीनाटककारेण नाट्यसमालोचकेन च डा० गोविन्दचातक महाभागेन साकं, स्व० श्री एफ० सी० माथुरमहाभागस्य समक्षे एकदा यदा प्रस्तावः कृतस्तदा तेनास्य नाटकस्य प्रसारणार्थमग्रिमा स्वीकृतिः प्रदत्ता। तदनुसारमियं रचना साम्प्रदायिकसौमनस्य निष्पादिनी भवितुं शक्यते स्म। एकघण्टापरिमिते काले नाटकस्य प्रस्तुतिर्निश्चिता। तदा अस्य शीर्षकः 'पण्डितराजजगन्नाथः'—इत्यासीत्। स्व० श्रीयोगेश्वरकृष्णशास्त्रिमहाभागस्य निर्देशने 'पण्डितराजजगन्नाथ' नामकस्य रेडियोनाटकस्य उपर्युक्ततारिकयोः प्रसारणमभूत्। अस्मिन् नाटके डा० सुरेश्वरकृष्णशास्त्रि - विजयलक्ष्मी - धरणीकान्तझा - प्रभृतिकलाकारैः सहभागित्वं निर्व्यूढमासीत्। श्रीगोपालसक्सेनामहाभागेन अस्य प्रस्तुतौ मनोयोगेन साहाय्यं समाचरितम् आसीत्।

अथ 'देववाणी-परिषद्, दिल्ली' इति संस्थायाः सप्तमस्थापनादिवसमुपलक्ष्य समायोजितस्य त्रिदिवसीयस्य समारोहस्य प्रथमे दिवसे ११-१२-१९८२ दिनांके, 'आर-६, वाणीविहार नई दिल्ली-११००५९' इति स्थाने श्री बलदेवानन्दसागर - महाभाग आकाशवाण्याः प्रतिनिधिरूपेण कार्यक्रमस्य ध्वन्यकंन कर्त्तुम् सम्प्राप्तः। तेन प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या देववाणी-परिषदस्तत्त्वावधाने कस्यचित् संस्कृतनाटकस्य प्रस्तुतिराकांक्षिता। मया तस्मिन्नेव दिने तस्मै त्रयोदशवर्षपुरातनी पण्डितराजजगन्नाथस्य पाण्डुलिपिः प्रदत्ता। तेन गृहं गत्वा सा पठिता। कतिपयैरहोभिः तेनाहं सूचितो यत्तस्य मंचनाटकत्वेन निर्देशनार्थं भरतनाट्यस्य प्रख्यात-विशारदा, दिल्ली-दूरदर्शने वरिष्ठा संगीत-प्रस्तोत्री श्रीमती कमलिनीदत्त-महाभागा तेनानुनीताऽस्ति। अस्मिन्नेवान्तराले देववाणी-परिषदः त्रिदिवसीयं षष्ठं वार्षिकाधिवेशनं नवदिल्ल्याः राष्ट्रीय-संग्रहालय-प्रेक्षागारे २३, २४, २५-१-१९८३ तारिकासु समायोजयितुं निश्चितमभूत्। २५-१-१९८३ तारिकायाम् नाटकस्य प्रस्तुतिर्निश्चिता। ११-१-१९८३ तारिकायाम् भारतीयविद्याभवने नाटकस्य प्रथमः पूर्वाभ्यासः

आयोजित आसीत् । तत्र परामर्शानन्तरं श्रीमत्या कमलिनीदत्त-महाभागया भणितं यदस्य नाटकस्य प्रस्तुतिः 'श्रीराम सेण्टर फॉर आर्ट एण्ट कल्चर'—इत्यस्मिन् प्रेक्षागारे यदि क्रियेत तर्हि अनुरूपोऽस्य प्रभावः दर्शकेषु स्यात् । संयोगतः तस्मिन्नेव दिने बलदेवानन्दसागर - महाभागेन श्रीरामसेण्टर प्रेक्षा-गारस्य आरक्षणं संसाधितम् । इत्थञ्च २५-१-१९८३ तारिकायाम् तत्रैवास्य प्रस्तुतिर्निश्चिता । अस्य नाम पण्डितपद्मनाभ-शास्त्रिणां परामर्शानुसारं 'पण्डितराजीयम्'—इति स्वीकृतम् । साधनानुरोधादस्य संक्षिप्त एवांशोऽभि-नीत आसीत् यस्मिन् श्रीबलदेवानन्दसागर-श्रीविश्वनाथशर्म-श्री प्रमोद दुआ-कु० भवानी अय्यर-कु० शशिबाला गुप्ता-प्रभृतिभिः विविधाः भूमिकाः सम-नुष्ठिताः । निर्देशिकया अस्य प्रयोगे एकतः पूर्वरङ्ग-नान्दी-प्रस्तावनादिपरम्परा अपि रक्षिता, अपरतश्च स्लाइडोपयोग-प्रकाशयोजनादि - नूतनप्रयोगोऽपि समवलम्बितः । अमुं प्रदर्शनं वीक्ष्य प्रेक्षकाः यथा भावाभिभूताः अजायन्त, तदनया लेखन्या वर्णयितुं नैव शक्यते । 'स्टेट्समैन', - 'नवभारतटाइम्स', 'दैनिकहिन्दुस्तान', 'साप्ताहिक हिन्दुस्तान',-'आजकल'-प्रभृतिपत्रेषु नाटकमव-लम्ब्य पर्याप्ता चर्चा संजाता । अनेकैः संस्कृतनाट्यानुरागिभिः बहुवारमस्य नाटकस्य पाठ्यं लब्धुं समाकांक्षितमासीत् । आशासे, अनेन प्रकाशनेन तेषा-माकांक्षा पूरिता स्यात् । अस्य प्रकाशनं रेडियोनाटकस्य पाठ्यमनुसृत्यैव क्रियते । अस्य मञ्चनाटकरूपेण प्रस्तुतिरपि यत्किञ्चित् परिवर्तनेन संभाव्यते ।

पण्डितराजीये इतिहासस्यान्वेषणं न कार्यम् । नाप्यत्र इतिहासविरुद्धता उद्घोषणीया । पण्डितराज-लवङ्गी-विषयिणी किंवदन्ती अत्र आधारभूता । यदीतिहासग्रन्थेषु अस्या उल्लेखो नैव लभ्यते तर्हि एतत् कथनं नांचितं प्रतिभाति यत् एतादृशी घटना काचित् घटितैव नासीत् । इतिहासग्रन्थेषु बहूनां वृत्तानामनुल्लेखः प्रायो दृश्यत एव । मया लोकतिरस्कृतस्य पण्डित-राजस्य गंगायाम् निमज्य मरणं नैव स्वीकृतम्, केवलं गंगायाः भक्तिभावे तस्य निमज्जनमुररीकृतम् । पण्डितराजसदृशो विभ्राट् मानवः लोकाद्भीतः सन् पलायनवृत्तिं कथमङ्गीकर्त्तुमिच्छेत् ? लवङ्गी शाहजहान-नृपतिसंरक्षिता काचित् नृत्यकलाविशारदा युवती आसीत् या पण्डितराजं प्रति तद्गुणै-राकृष्टा बभूव यां च पण्डितराजो शाहजहानं ययाचे इति येयं किंवदन्ती प्रचलिता तत्रावश्यं केनचित् तथ्येन भाव्यमिति मया मन्यते । अस्तु ।

पण्डितराजीयस्य प्रकाशनसमयेऽहं स्वर्गीयम् श्री एफ०सी० माथुर-महाभागं (१९६९ तमेशवीयेऽब्दे आकाशवाण्या दिल्ली-केन्द्रे नाट्यप्रस्तोतृ (Drama

Producer) पदमलंकृतवन्त) ससम्मानं स्मरामि, यो हि अस्य रचनायाः हेतुषु अन्यतमतामभजत। स्व० योगेश्वरकृष्णशास्त्रि-महाभागमपि सादरं स्मरामि येनास्य रेडियोप्रस्तुतेः निर्देशनं कृतमासीत्।

यस्मिन् दिवसे इदं नाटकं प्रकाशितं भवति स दिवसः (२४-१२-१९८४) मम चतुश्चत्वारिंशत्तमः श्रीमत्या कमलिनीदत्तमहाभागायाश्च चतुस्त्रिंशतितमो जन्मदिवसोऽस्ति। अतो मया अद्य इदं नाटकं तस्यै कमलिनीदत्तमहाभागायै, यया अस्य प्रस्तुत्यर्थं महत्कष्टमानन्दरूपेण स्वीकृतम् अग्रपृष्ठसमुल्लिखिताः स्वसहयोगिनश्च संस्कृतप्रचारकर्मणि साग्रहं सस्नेहं च नियोजिताः, जन्मदिवसोपहाररूपेण सस्नेहं समर्प्यते तत्सहयोगिनश्च साधुवादैः सभाज्यन्ते।

अस्य नाटकस्य पाण्डुलिपि - निर्माणे आधारपाठकर्मणि च साहाय्यार्थं चि० चन्द्रमौलि-आनन्दवर्धन (अनुपम)-अभिनव-नामानस्त्रयोऽपि मम पुत्राः, शुभाशीर्भिः सभाज्यन्ते, तेषां माता श्रीमती रमा शुक्ला च ममोत्साहवर्धनार्थं सादरं प्रणम्यते।

देववाणी-परिषदं प्रति कृतज्ञतामावहामि ययास्या रचनायाः प्रकाशनं क्रियते।

२४-१२-१९८४ ई०   विदुषामाश्रवः

आर ६, वाणी-विहारः   रमाकान्तशुक्लः

नयी दिल्ली-११००५९

देववाणी-परिषदा २९-१२-१९८३ ई० तारिकायां 'श्रीराम सेण्टर फॉर आर्ट एण्ड कल्चर, ४ कालेज रोड, नयी दिल्ली-११०००१' इत्येतत्स्थाने समायोजिते संस्कृत-नाट्यसमारोहे "पण्डितराजीय"स्य मञ्चनाटकरूपेण प्रस्तुतौ सहभागिनः

भूमिका	नाम
सूत्रधारः	डा० रमाकान्त शुक्लः
पण्डितराजजगन्नाथः	बलदेवानन्द सागरः
लवंगी	कु० हेमलता
शाहजहानः	विश्वनाथ शर्मा
सम्राज्ञी	कु० शशिबाला गुप्ता
असूयकपण्डितः	प्रमोद दुआ
प्रशंसकपण्डितः	रमणकुमार शर्मा
तटस्थपण्डितः	गणेशप्रसादः
लवंग्याः सखी	कु० तनूजा
,,	कु० अनुक सक्सेना
बटुः	शशिपाल शर्मा
पूर्वरङ्गकारौ	मालती गुप्ता, जयशंकरः
संगीत-निर्देशकः	पं० छोटे लालः
प्रकाशयोजकः	नरेन्द्रकुमार सूरी
रङ्गसज्जाकारः	एच० एस० रावतः
प्रसाधकः	नरेश खरे
वेशभूषाकारः	ए० बिन्दलः
ध्वन्यङ्कनस्थलम्	स्टूडियो सिन्थेसिस, नयी दिल्ली-३
निर्देशिका	कमलिनी दत्त

'देववाणी-परिषदा २५.१.१९८३ तारिकायां, 'श्रीराम सेण्टर फार आर्ट एण्ड कल्चर, ४ कालेज रोड नयी दिल्ली-११०००१'

इत्येतत्स्थाने समायोजिते संस्कृतनाट्यसमारोहे

'पण्डितराजीय'स्य प्रयोक्तार:

सूत्रधार: : डा० रमाकान्तशुक्ल: ० पण्डिराजजगन्नाथ: : बलदेवानन्दसागर:
लवंगी : कु० भवानी अय्यर ० सम्राट् शाहजहान: : विश्वनाथ शर्मा
सम्राज्ञी : कु० शशिबाला गुप्ता ० सखी : कु० भारती भाटिया
असूयक: पण्डित: : प्रमोद दुआ ० प्रशंसक: पण्डित: : रमण कुमार शर्मा
तटस्थ: पण्डित: : भगवतीप्रसाद: ० बटुक: : कृष्णचन्द्र त्रिपाठी
संगीतकार: : छोटे लाल: ० सारंगीवादक: : दिलदार हुसैन:
सितारवादक: : मतलूब हुसैन: ० बाँसुरीवादक: : जगदीश वर्मन
सिथसाइज़रवादक: : पवन नायडू ० मैण्डोलिनवादक: : एम०एस० डडियाला
तबलावादक: : महाराज प्यारेलाल: ० इलैक्ट्रिकआर्गनवादक: : काजल घोष:
प्रकाशयोजक: : एन०के० सूरी ० रंगसज्जाकार: : एच०एस० रावत:
रूपसज्जाकार: : मदन शर्मा ० वेशभूषाकार: : बिन्दल:
पूर्वरङ्गविधात्र्यौ : कल्पना, सुपर्णा ० पृष्ठभूमिवाचक: : कुबेरदत्त:

पण्डितराजीयस्यास्मिन् प्रयोगे समीक्षकाणां टिप्पण्य:

"दिल्ली में संस्कृत-नाटक अति प्रिय हो रहे हैं जिनका ताजा प्रमाण है कुछ दिन पहले श्रीराम-संस्कृति कला केन्द्र के प्रेक्षागृह में प्रस्तुत "पण्डितराजीयम्" के दर्शकों की बहुत बड़ी उपस्थिति।

नाटक की भाषा सहज और सरल थी, जिसको "श्रुतिमधुर" भी कह सकते हैं। हिन्दी जानने वाले दर्शक भी इसे अच्छी तरह समझ पा रहे थे।

"पण्डितराजीयम्" के लगभग सभी कलाकारों ने बहुत कुशलता के साथ अपनी-अपनी भूमिका निभायी, जिसके लिए वे अभिनन्दनीय है। पण्डितराज जगन्नाथ की भूमिका में बलदेवानन्द सागर तथा सम्राज्ञी मुमताज के रूप में शशिबाला विशेष रूप से उल्लेखनीय एवं साधुवाद के पात्र हैं।

नाटक का कथानक-मुगल सम्राट शाहजहां के शासन काल से सम्बन्धित है। "पंडितराज" की उपाधि से विभूषित कवि जगन्नाथ शाहजहाँ की रूपसी धर्मपुत्री लवंगी से प्रेम करते हैं। शाहजहाँ उन्हें विवाह की अनुमति

देते हैं किन्तु समाज कवि का बहिष्कार करता है। लवंगी इसी दुःख में घुल-घुल कर संसार से सदा के लिए विदा लेती है और पंडितराज वाराणसी आकर ज्ञान-साधना में शेष जीवन व्यतीत करते हैं।

मंच-सज्जा अति रमणीय थी। छोटेलाल जी ने अपने मधुर संगीत एवं स्वर-लालित्य से इसको एक उत्कृष्ट मञ्च-प्रस्तुति बना दिया है। यदि इसकी अन्य भी आवृत्तियाँ हों तो निःसन्देह संस्कृत के अनुरागियों को उत्तम लाभ मिलेगा।

('आजकल' नयी दिल्ली, मई १९८३ ई०)

"……आलेख की प्रस्तुति साफ सुथरी थी। पात्रों ने काफी अच्छा अभिनय किया और उनका संस्कृत का उच्चारण, गायन ऐसा स्पष्ट था कि हिन्दी जानने वाले उन्हें लगभग पूरी तरह समझ सकते थे।·· कमलिनी दत्त के निर्देशन और लवंगी के रूप में कुमारी भवानी, पण्डितराज जगन्नाथ के रूप में बलदेवानन्द सागर की सराहना आवश्यक है।"

(सर्वेश्वरदयाल सक्सेना, नवभारत टाइम्स, दिल्ली, ३ फरवरी १९८३)

"राजधानी में संस्कृत नाटक यदा-कदा ही होते हैं लेकिन जो होते हैं वे अपने भाषागत शालीन सौन्दर्य के कारण दर्शकों को अरसे तक याद रहते हैं। यह प्रस्तुति इसी तथ्य का प्रतीक थी।·· नाटक की प्रस्तुति परिकल्पना श्रेष्ठ एवं कलात्मक थी। निर्देशिका ने दृश्य संयोजन में अपनी निपुणता का पूरा परिचय दिया। नाट्यबिम्ब सार्थक रूप से उभर कर सामने आए। आगरा और वाराणसी आदि के दृश्यबंध तो वस्तुतः उनकी प्रतिभा के सजीव प्रमाण थे।

नाटक की भाषा संस्कृत होने के बावजूद सहज थी। इसका एक कारण यह भी था कि कलाकारों द्वारा बोले गए संवादों में पाण्डित्यपूर्ण दबाव नहीं था।

अभिनय में सर्वोपरि थीं कुमारी शशिबाला गुप्ता। शशि ने सम्राज्ञी की भूमिका सहज जीवन्तता से निभाई है। पण्डितराज जगन्नाथ के रूप में बलदेवानन्द के अभिनय में भी सहजता थी और भवानी ने भी अपनी भूमिका के साथ न्याय किया।

मंचसज्जा कथानक के अनुरूप थी। छोटेलाल के संगीत स्पर्शों ने प्रस्तुति को सार्थकता प्रदान की।" (हिन्दुस्तान, ६ फरवरी १९८३ ई०)

"The play, unlike classical Sanskrit dramas, is written in a realistic manner···" (Statesman, New Delhi, 26-1-1983)

'पण्डितराजीयम्'

(संस्कृतरेडियोनाटकम्)

लेखक : डा० रमाकान्त शुक्लः

पात्राणि

जगन्नाथः : पण्डितराजः, नाटकस्य नायकः। शाहजहानसभा-पण्डितः।

शाहजहानः : दिल्लीश्वरः, जगन्नाथस्याश्रयदाता।

लवंगी : शाहजहान-पालिता काचित् कन्या, जगन्नाथस्य प्रेयसी। पश्चात् पत्नी।

लवंग्याः सखी

सम्राज्ञी : शाहजहानस्य पत्नी।

पण्डिताः : असूयकः, प्रशंसकः, तटस्थश्च।

प्रतीहारी,)
मन्त्री, दूतः) शाहजहानस्यास्थानवर्तिनः।
भृत्यः)

बटुः : पिपठिषुः ब्रह्मचारी। पश्चात् पण्डितराजस्य शिष्यः।

रमाकान्तशुक्लप्रणीतम्

'पण्डितराजीयम्'

(संस्कृतरेडियोनाटकम्)

सूत्रधार-ध्वनिः : भारतभूमिर्महापुरुषाणाम् जन्मस्थली। अस्याम् अनेके महापुरुषाः संजाता येषां यशोदीपेन समस्तमपि जगत्कान्तिमत् लक्ष्यते। यैर्जातिर्वर्णस्य देशस्य कालस्य चोपेक्षां कृत्वा मानवतायां दृष्टिर्न्यस्ता, यैश्च क्षुद्रविचाराः साहसपूर्वकं खण्डितास्तेष्वेव अन्यतमोऽभूत् पण्डितराजो जगन्नाथः। पण्डितराजो जगन्नाथः। अयं महाकविः वहुभिः राजभिः पूजितः। अस्य काव्यजातमद्यापि सहृदयानां शिरो नर्तयति। रुम्राज. शाहजहानस्यापि सौभाग्यमासीद् यदयं महाकविस्तस्य राज्यसभां सभाजयत्—

(रथागमनध्वनिः। पदचापध्वनिः)

(द्वारि आगमन्)

(१)

प्रतिहारी : को भवान्? अत्रागमनस्य किं प्रयोजनम्?

द्वारस्थः : प्रतिहारि! श्रीमत्पेरमभट्टस्य सूनुर्जगन्नाथोऽहम्। यः खलु विविधशास्त्राण्यधीत्य श्रीमज्जहांगीरस्य राज्यसभा-निवाससुखमनुभूय तस्य महाप्रयाणे उदयपुराधीश्वरस्य श्रीमतो जगत्सिंहस्य सभागौरवं संवर्ध्य अधुना पुनरपि दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले ससुखं काव्यसाधनां सम्पादयितुमुपस्थितः। किम् पातिसाहोऽधुनैव मां द्रष्टुं

सन्नद्धः ? इति पृष्ट्वा सूचनीयोऽहम् । स एव मामाहूतवान् । इदं तस्य पत्रम् ।

प्रतिहारी : अये, जगन्नाथपण्डितस्य दर्शनं करोमि ? ननु धन्यमिदं राजभवनं यत्र पाण्डित्यं स्वयमेवोपस्थितम् । भवन्तः क्षणं प्रतीक्षन्ताम् । अहमधुनैव भवदागमनोदन्तं देवाय निवेदयामि । (प्रयाति । पदचापध्वनिः)

(शाहजहानं प्रति) देव ! श्रीमत्पेरमभट्टसूनुः जगन्नाथपण्डित उदयपुरादागतः ।

शाहजहानः : अये, जगन्नाथपण्डितः समायातः ? सौभाग्यं ननु मुगलशासनस्य यदेवंभूतः पण्डितप्रवरस्तत्सभाजयितुमायातः । अस्माभिरेव तत्सविधे निमन्त्रणं प्रहितमासीत् ।

प्रतीहारी : युक्तम्, स भवत्पत्रमपि ददर्श—

शाहजहानः : प्रतीहारि, स्वपितृशासनेऽपि अस्माभिस्तस्य मृद्वीकारसझरीसमा कविता आस्वादिता । त्वरितं सादरं प्रवेशयैनम् । एवम्भूतस्य कविशिरोमणेः द्वारि स्थितिः अस्माकं गौरवं खण्डयति । गच्छ !

प्रतीहारी : यथाज्ञापयति देवः । (प्रयाति । पदध्वनिः) (पण्डितं प्रति) पण्डितवर, पातिसाहो भवन्तं सौत्सुक्यं प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । आगम्यताम् ।

जगन्नाथः : मार्गं दर्शय !

प्रतीहारी : इतः इतः । पातिसाहो भवतां प्रशंसां करोति स्म । अथवा भवतां का प्रशंसा ? पाण्डित्यस्य प्रशंसा तु स्वस्यैव प्रतिष्ठा । अयमस्ति पातिसाहः, अग्रे आयान्तु । भवदागमनं प्रतीक्षमाणो विष्टरादुत्थाय भ्रमति ।

जगन्नाथः : विजयताम् महाराजः ।

शाहजहानः : (करे गृहीत्वा) अये, पण्डितप्रवर जगन्नाथ ! चिराद् दृष्टोऽसि । ननु कुशली भवान् ? अत्रागमने कष्टं तु नानुभूतम् ?

जगन्नाथः : देव, कष्टं किम् ? कष्टं तु भवते दत्तम् !

शाहजहानः : पण्डितवर, मैवम्। ननु वयं तु भवन्तमुपलभ्य धन्याः स्मः। अस्मत्पितृचरणमहाप्रयाणे मुगलसभां परित्यज्य यदाप्रभृति भवान् प्रयातस्तदाप्रभृति एव भवादृशं पण्डितमनुपलभ्य वयं केनापि सुकृतेनेव वञ्चिता आस्म। अधुना अत्रागमनेन भवतास्माकं प्रार्थनांगीकृता इति आह्लादस्य विषयः।

जगन्नाथः : भवत्पितृचरणश्रीनूरुद्दीनजहाँगीरस्य महाप्रयाणे आगरानगरे अव्यवस्था संवृत्ता। भवान् तु जानात्येव यत्साहित्यसर्जनं, पाण्डित्यसाधनं, काव्यप्रणयनादिकं च शान्तिमपेक्षन्ते। अत एवाहम् उदयपुराधीश्वरजगत्सिंहस्य सभायां गतः। तत्र च मया काव्यादिकं प्रणीतम्। कतिपयदिनपूर्वमेव भवत्संदिष्टमुपलभ्य मयात्रागमने मतिः कृता। अद्य च आगत्य भवते कष्टं दत्तम्।

शाहजहानः : अये नैवम् ! कष्टं तु भवता उदयापुराधीश्वरजगत्सिंहाय दत्तम् यो हि भवत्स्मृत्या निद्रामलभमानः यथाकथंचिद् रात्रिम् यापयन् स्यात्। ननु स भवत्प्रणीतं जगदाभरणं काव्यं स्मारं स्मारं कथमिव निद्रां लभेत ? पण्डितवर, श्रावय तु जगत्सिंहस्य वर्णनस्य कमप्यंशम् !

जगन्नाथः : परस्य नृपतेः विषये कथं नु शुश्रूषुर्भवान् ?

शाहजहानः : पण्डितवर, जानात्येव भवान् कवितायां परत्वममत्वभावना नैव भवति। यदि काव्यं काव्यमस्ति तर्हि तत् सार्वजनीनं भवति चेत्तत् कमप्यवलम्ब्य कृतं स्यात्। श्रावयतु किञ्चित्।

जगन्नाथः : वस्तुतः भवान् सहृदयः। शृणोतु—

विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंयमाः
भूपालाः कमलाविलासमदिरोन्मीलन्मदाघूर्णिताः ।
आस्ये धास्यति कस्य लास्यमधुना धन्यस्य कामालस-
स्वर्वामाधरमाधुरीमधरयन् वाचां विलासो मम ॥

शाहजहानः : सूक्तम्·· ···

जग० : विद्राणेव गुणज्ञता समुदितो भूयानसूयाभरः
कालोऽयं कलिराजगाम जगतीलावण्यकुक्षिम्भरिः ।
एवंभावनया मदीयकविते मौनं किमालम्बसे
जागर्तु क्षितिमण्डलोपरि जगत्सिंहो धराधीश्वरः ॥

शाहजहानः : ननु धन्योऽयं जगत्सिंहोः यो हि भवल्लेखनीविषयः संवृत्तः, यश्च जरामरणादिभयविमुक्तेन यशःशरीरेण चिरकालं यावत्सृष्टौ स्थास्यति ।

जगन्नाथः : कवीनां सत्कारः सत्कर्तारममरीकरोत्येव ।

शाहजहानः : पण्डितवर, भवद्भिर्भोजनमपि कृतं न वा ? अहं तु भवदमृतकल्पानि वचांसि शृण्वन् भवद्भोजनादि-विषये विस्मृतिमेवापन्नः ।

जगन्नाथः : भोजनस्य न कापि चिन्ता । सूनृता वाणी एव तेषां भोजनम्, येन तेषां स्वाभिमानबुभुक्षा शाम्यति । सत्कार-जलेनैव तेषां तर्षः शाम्यते । तथापि-मत्पार्श्वे सर्वमपि अस्ति । उदयपुराधीश्वरेण अश्वरथे विविधपक्वान्नादिकं संस्थाप्याहं विसृष्टः । तत्रैव मदीयं काव्यादिकंमन्यदाव-श्यकं वस्तुजातं च सन्तिष्ठते ।

शाहजहानः : क्वासौ रथः ?

जगन्नाथः : राजभवनमारादेव तिष्ठति ।

शाहजहानः : प्रतीहारि, त्वरितमेव सारथेरनुरूपं स्वागतं विधाय कृतकशिपुं तं कुरु। पण्डितवर, भवदीयं वस्तुजातमपि भवत्कृते सुरक्षिते कक्षे यास्यति ।

जगन्नाथः : मया तु विस्मृ ामेव भवता सह वार्तालापे यत्सारथिरपि मया सह वर्तते ! भवतु, अधुना भवानपि विश्रामं लभताम् । अहमपि शयनीयं गच्छामि ।

शाहजहानः : बाढम्, प्रातःकाले सभायां भवन्तं द्रष्टुमुत्सुकाः स्मः ।

जगन्नाथः : शुभा रात्रिः । प्रतीहारि निवासगृहस्य मार्गं दर्शयितुं कंचिद् भृत्यं प्रेषय ।

प्रतीहारी : इत इतः पण्डितप्रवर, अयमत्र भवदाज्ञापालनोद्यतः भृत्यः ।

भृत्यः : प्रणमामि पण्डितललामम् ।

जगन्नाथः : शुभं भूयात् ।

प्रतीहारी : अहं सारथेः व्यवस्थायै गच्छामि ।

जगन्नाथः : बाढम्, साधय ।

भृत्यः : इत इतः आगच्छतु । इदं भवत्कृते सुरक्षितं वासगृहम् ।

जगन्नाथः : बाढम् । अहो, रमणीयं वासगृहम् ।

भृत्यः : भगवन्, आसनम् सनाथीकरोतु । पादौ संवाहयामि ?

प्रतीहारी : (प्रविश्य) भगवन्, रथादानीतम् इदं भवतां ग्रन्थजातम् !

जगन्नाथः : बाढम्, प्रतीहारि. गच्छ त्वमपि विश्रामं कुरु ।

प्रतीहारी : यथाज्ञापयति भवान् ।

जगन्नाथः : (स्वगतम् ग्रन्थं विलोकयन्) इयं गगालहरी, इयञ्चामृतलहरी, इयं करुणालहरी, इयं च लक्ष्मीलहरी, इयं च सुधालहरी, । इमा सर्वा अपि मामकीनायाः देवरतेः

प्रमाणम्। इदं च जगदाभरणं श्रेष्ठ-गुणानां सम्मानस्य प्रमाणम्। भगवति गंगे!

स्मृतं सद्यः स्वान्तं विरचयति शान्तं सकृदपि
प्रगीतं यत् पापं झटिति भवशापं च हरति।
इदं तद् गंगेति श्रवणरमणीयं खलु पदं
मम प्राणप्रान्तर्वदनकमलान्तर्विलसतु॥

(२ शाहजहानस्य राज्यसभा)

उद्घोषकः : सावहिता भवन्तु, महाराजाधिराजः सम्राट् शाहजहानः सभाम् प्रविशति।

सामन्ताः : विजयताम् महाराजः।

शाहजहानः : (उपविश्य सिंहासने) उपविशन्तु सामन्ताः। मन्त्रिवर, अद्यास्माभिः पण्डितवरो जगन्नाथः सभाजनीयः। कश्चिद् भृत्यस्तं सादरमानेतुं प्रेष्यताम्।

मन्त्री : यथाज्ञापति महाराजः।

शाहजहानः : ननु धन्योऽयं मुगलवंशः यस्मिन् भारतं शासति न केवलं शासनदृष्ट्या देशः समुन्नतः, अपि तु साहित्य-दृष्ट्यापि अस्य औदात्यं दृश्यते। लोकनायकस्तुलसीदासः, अब्दुलरहीम खानखाना, जगन्नाथपण्डिततुल्याश्च अनेके विद्वांसः कवयश्च मुगलकुले भारतं शासति भारतभुवं धन्यांचक्रुः - इत्यस्मत्कृते परमं सौभाग्यम्।

मन्त्री : निश्चप्रचमेवमेव। देवस्यापि तु कविषु कलाकारेषु च अतीव स्नेहः। तदेव तु निशीथेऽपि कवयः समाद्रियन्ते।

शाहजहानः : मन्त्रिवर! अस्मन्मते तु मयूरसिंहासनादपि वहुमूल्यं कवेः सन्निधानम्। यतो हि मयूरसिंहासनमध्यास्य वयं वहिरंगदृष्ट्या शोभामहे किन्तु कविसान्निध्यमनुभूय वयमान्तरिकशोभामनुभवामः।

मन्त्री : युक्तं देव ।

प्रतीहारी : महाराज, पण्डितवरो जगन्नाथः सादरं दूतेन समानीयते ।

शाहजहानः : प्रतीहारि, क्वासौ ? अये, स आयाति । शोभनमस्य व्यक्तित्वं मे चेतो हरति ।
(जगन्नाथस्यागमनम् । सामन्तेषु कर्णजापध्वनिः—
'अयं स जगन्नाथः । अयमेव स पण्डितः ?' 'आम्, अयमेव सः पण्डितः यं महाराज उदयपुरादाहूतवान्')

जगन्नाथः : जयतु दिल्लीवल्लभः । जयतु ।

शाहजहानः : आगम्यताम् पण्डितवर, स्वागतम् । इत आगम्यताम् ।

मन्त्री : पण्डितवर, महाराजेन भवते स्वसिंहासनसन्निधाने एव आसनं संस्थापितम् ।

शाहजहानः : नन्वत्र किमाश्चर्यम् ? मन्त्रिवर ! कविर्विद्वान् वा कदापि भूपतेर्न्यूनो नास्ति । राजा तु स्वदेशे एव पूज्यते किन्तु विद्वान् सर्वत्र पूज्यते । राजा तु दण्डबलेन शरीरे शासनं करोति किन्तु कविः वाग्बलेन हृदये । पण्डितवर ! वयं भवतां सन्निधानमुपलभ्य अनुगृहीताः स्म । इदमासनम्, गृह्यताम् ।

जगन्नाथः : अनुगृहीतोऽस्मि । एकवारं पुनरपि मुगलराज्यास्थाने समागत्य तत्साहित्यप्रेम अनुभवामि ।

शाहजहानः : पण्डितवर, अहं स्वपितृसभायाः स्मरामि यत्र भवन्मुखान्मया काव्यं श्रुतमासीत् । अधुना किमपि पद्यं श्रावयतु ।

जगन्नाथः : महाराज, आकर्ण्यताम्—

समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसनं
निवासः पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः ।
गुणैरेतैरन्यैरपि च ललितस्याम्बुज तव
द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥

शाहजहानः : साधु पण्डितवर, साधु। अन्या शुश्रूषा वर्द्धते।

जग० : नीराग्निर्मलतो जनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी,
वासः किञ्च हरेः करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः।
सर्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह
त्वं चेत् प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वां किमाचक्ष्महे।।

शाहजहानः : साधु, पण्डितवर! वस्तुतः त्वां प्रति ममानुरागस्य अभिव्यञ्जनमेतत्पद्ययुग्मे दृश्यते। प्रीतोऽहम्। भवते यदपि साहाय्यं ग्रन्थालोचनाय, काव्यप्रणयनाय, पाण्डित्य-समर्जनाय च अपेक्ष्यते तत्सर्वमस्माभिः ससुखं दास्यते।

जगन्नाथः : अहं संस्कृतग्रन्थानुशीलनेन साकमेव अरबी-पारसी भाषयोरप्यध्ययनं चिकीर्षुरस्मि। मानवभावानां सम्य-क्परिज्ञानाय-विविधभाषाणां साहित्यस्य तुलनात्मक-मध्ययनमावश्यकम्। कश्चिदेतद्भाषाविद् मह्यं नियोजनीयः।

शाहजहानः : अवश्यमेव। भवान् भाषान्तरविज्ञानां विविध-धर्मानुयायिनां च विचारसारैः परिचितः सन् स्वविचारैरपि तेषां तुष्टिं करोतु।

जगन्नाथः : तत्तु करिष्याम्येव। अधुना गमनाय अनुमतः स्याम्। भवन्तः शासनव्यवस्थामवलोकयन्तु। नाहं प्रत्यूहमुत्पा-दयितुमिच्छामि।

शाहजहानः : यथा भवते रोचते।

जगन्नाथः : शुभं भवते।

●

('संस्कृतपण्डितः अरबीशिक्षां गृह्णाति-एतदाश्चर्यम्' 'कथं महाराजः सत्स्वपि अन्येषु अरबीफारसीकविषु अमुं जगन्नाथमेवं बहु मन्यते' 'श्रूयते, स अतीव कुशाग्र-बुद्धिरस्ति अतित्वरया विदेशीयामपि भाषां गृह्णाति'

'मौलविनोऽपि तस्य मेधां साश्चर्यमालोकयन्ति', 'नूनमयं पण्डितोऽस्मानधरीकरिष्यति', 'अये, श्रुतं भवता ? अद्य तु जगन्नाथपण्डितेन शास्त्रार्थे वहवो भाषान्तरविज्ञा: मतान्तरानुयायिनश्च विद्वांसो मूकीकृता: । अतएव शाहजहान-महाराजेन स: पण्डितराजपदवीदानेन सम्मानित:' 'राज्य-सभायां शाहजहानमहाराजेन सहैव स तिष्ठति', 'अरे, जगन्नाथेन समं तु महाराज: चतुरङ्गमपि क्रीडति', 'तस्य तु राजभवनेऽव्याहतप्रवेश:' 'न केवलं स: राजकवि: सभा-पण्डि ो वा अपितु स महाराजस्य अन्तरंगसखा अपि' 'अरे तस्य अनुपस्थितौ कथं गर्जनं तर्जनं कुरुथ: ? तत्समक्षे तु न किमपि ब्रूत, यदि साहसमस्ति तर्हि तत्समक्षे तस्य असूयां कुरुत'। 'कोऽस्ति ततुल्योऽद्य साम्राज्ये, यो हि चतुर्मुखव्यक्तित्वेन मण्डित: स्यात् ?' 'तस्य कवितामा-कर्ण्य सर्वेऽपि मूर्धानं धुन्वति' 'काव्यं तु स हेलयेव करोति' 'ननु निश्चयमेव स पण्डितराज:' 'अतीव रूपवानयं कवि: यं दृष्ट्वैव कन्या: मन्मथाधिरूढा भवन्ति' 'श्रूयते लवंगी अपि तस्मिन् चित्तं निदधाति' 'यदि पातिसाहस्य कर्णयोरयमुदन्त: प्रहितो भवेत् तदा नूनं पण्डितराज: निर्वासित: स्यात्,' 'ननु लवगी तु महाराजस्य कुटुम्व-कन्यैव' 'सम्म्राज्ञी अपि तस्यां बहु स्नेहं दधाति' - इति प्रशंसक-असूयक-तटस्थपण्डितानां ध्वनय:)

(३)

लवंगी : सखि, किमद्य मह्य कवितां न श्रावयिष्यसि ?

सखी : कथं न श्रावयिष्यामि लवङ्गि ! श्रृणु प्रत्यग्रां कविताम्...

कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं
स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।

प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदाराम्
उल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि ।।

लवंगी : शोभनम् । अतीव प्रभविष्णुतया प्रस्तौषि कवितां त्वम् ।

सखी : अन्यदपि श्रोष्यसि ?

लवंगी : नन्वत्र पि प्रश्नः ? उपकारायाप्यनुमतिं गृह्णासि ? ननु अमृतपूरितौ मे कर्णौ कुरु ।

सखी : शृणु

अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वंगि यदि मनाक् कुरुषे ।
अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ।।

लवंगी : इमाः कविताः कुतः कुतोऽवधार्य आनयसि ?

सखी : तत एव यो ऽसौ अद्यत्वें ब्रूते—

यथा यथा तामरसेक्षणा मया
पुनः सरागं नितरां निषेविता ।
तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो
विकृत्य मामेकरसं चकार सा ।।

लवंगी : मूढे ! शनकैर्वद ! कथं तारस्वरेण प्रलपसि ? यदि कश्चिच्छृणुयात् ?

सखी : मुग्धे ! कथं बिभेषि? एताः कविताः त्वद्विषये न रचिताः ! लवङ्गि, व्यर्थमेव अभिमानदोलां कथमारोहसि ?

लवंगी : हतके ! मया कदा प्रतिपादितं यदिमाः कविता मद्विषयिण्यः सन्ति ?

सखी : मिथ्यावादिनि ! तर्हि कथं शनकैर्वक्तुमादिशसि ? शृणु सत्यम् इदानीम् । अहं सडिण्डिमघोषमुद्घोषयामि यदिमाः कविता लवंगीमेवाश्रित्य प्रणीताः, अद्यैव प्रणीताः, तेनैव पण्डितराजेन प्रणीताः, यो ह्यद्यत्वे—

लवंगी : अलं क्रूरे असम्बद्धप्रलपितेन ! (सखीमुखं हस्तेन स्थगयति) अथवा वाक्यशेषं पूरय । किमद्यत्वे ?

सखी : यो ह्यद्यत्वे भणति :—

उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता ।
तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद् बहिर्याति ॥

(लवंगी लज्जां आह्लादञ्च नाटयति)

कुत्र विलीनासि ? किम् विस्मृतं त्वया यदद्य सम्राज्ञाः पुरतस्तव नृत्याभ्यासः परीक्ष्यते । ननु नृत्यकाले तमेव स्मृत्वा पदभंगं मा कार्षीः अन्यथा—

लवंगी : अलं प्रतिक्षणं परिहासेन । चल सम्राज्ञीं प्रति प्रतिष्ठावः ।

(४ राजप्रासादः । सम्राज्ञाः विश्राम कक्षः)

शाहजहानः : सम्राज्ञि, ननु कुशलिनी भवती ?

सम्राज्ञी : सर्वमपि कुशलं यदि भवन्तः प्रष्टारः । अद्यत्वे तु भवन्तः पण्डितराजस्य कवितामेवाभिलषन्ति न तु माम् । पण्डितराजस्य कविता तु मन्ये मदीया सपत्नी जाता ।

शाहजहानः : (विहस्य) वस्तुतः सः करोत्येव एवंविधां कविताम् यां निपीय मृद्वीकारसझरीमपि नाद्रियते सहृदयः । अतीव मेधावी अयं जगन्नाथः यो हि सुकुमारवस्तुनि साहित्ये न्यायग्रहग्रन्थिले च तर्के समानाधिकारी । भवतीमपि तस्य कवितां श्रावयिष्यामि ।

सम्राज्ञी : मया तत्कविता श्रुता वर्तते । अतीव मनोहारिणी ।

शाहजहान : कदा श्रुता ? कस्य मुखेन ?

सम्राज्ञीः । लवंग्या श्राविता । सैव कुतश्चिच्छ्रुत्वा समायाता । इमं श्लोक श्रावयति स्म—

नितरां परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।
यदि कोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥

शाहजहानः : अये ! लवंगी तु नितान्तं मेधाविनी या हि पण्डितराजस्य कवितां भवत्सम्मुखे स्थापितवती। ननु सा स्वयमपि तु काव्यं करोति ! संस्कृतेऽपि तस्या रुचिरस्त्येवाबाल्यादेव ! अस्तु, अन्यदपि किंचित्कथयति स्म सा ?

सम्राज्ञी : कथयति तु न स्म किन्तु व्यनक्ति स्म।

शाहजहानः : किम् ?

सम्राज्ञी : पण्डितराजे स्वकीयमनुरागम्। मया तु इदमपि ज्ञातं यत्सा कदाचित्पण्डितराजं संस्कृतकविताशिक्षायै प्रार्थितवत्यपि। प्रमत्ता इव संवृत्तास्ति सा। यदाप्रभृति पण्डितेन्दुर्विलोकितस्तदाप्रभृत्येव तस्या लोचनचकोराभ्यां चांचल्यमुररीकृतम्। इयं तस्या दशा। पण्डितराजस्य को मनोभावः इति भवन्तः जानन्तु।

शाहजहानः : हुं, इद रहस्यम् ! तदैव तु पण्डिराजोऽद्यत्वे रसराजकवितां करोति। मन्ये, गुरुजनभयं द्वयोरपि प्रीतिं समधिकतरां विदधाति। यद्यपि स्पष्ट तु पण्डितराजेन न भणितं किन्तु कविताद्वारा तस्य लवंगीप्रेम व्यज्यते - इति मे विश्वासः।

सम्राज्ञी : एवम् ? तदा तूभयनिष्ठं प्रेम !

शाहजहानः : प्रेम अपि कियच्चतुरम् - स्वकीयं क्रीडास्थलं सर्वत्रैव अन्वेषयति। प्रहरिभिः परिवृतेऽपि राजभवने प्रेमियुग्मं क्रीडां करोति। प्रेम्णि नापि राज्यांकुशः नापि गुरुजनांकुशः। यदि कोऽप्यंकुशस्तत्रारोप्यते तर्हि तस्य वृद्धिरेव भवति।

सम्राज्ञी : अस्य प्रेमियुग्मस्य किं भविष्यद् भवन्मते ?

शाहजहानः : सम्राज्ञि, द्वयोरपि मंगलमस्मत्प्रियम्। पण्डितराजोऽपि स्वकीयः, लवंगी अपि स्वकीया एव। आबाल्यादियं कन्याऽस्माभिः सुतेव परिपाल्यते। कोऽपि न जानाति यत् कस्येयं

सुता ? पयोमुखी बाला अधुना यौवने पदं दधाति। तस्याः प्रीत्यर्थं वयं सर्वमपि कर्तुं व्यवसिताः। किमु सा पण्डितराजस्य विषये अन्यदपि किंचित्कथयति स्म ?

सम्राज्ञी : कथमिदं सम्भाव्यते-यत्सलज्जा बाला वाचा सर्वमपि कथयेत् ? यो नाम प्रेमाभिभूतायाः आकारेण इंगितैः गत्या चेष्टया नेत्रवक्त्रविकारैश्च अन्तर्गतं मनो न वेत्ति-सः स्पष्टाभिधानेनैव किं ज्ञास्यति ? मया यज्ज्ञातमस्ति तत्प्रामाणिकम्। अहमिव भवन्तं सा पण्डितराजं वीक्ष्य, अनुश्रुत्य सम्भाष्य च अन्यथैव संवृत्ता। तयोर्मेलनं प्रेमानुरागाभिज्ञैर्भवद्भिरवश्यमेव सम्पादनीयम्।

शाहजहानः : (सहासं) यथा भवत्यै रोचते ! (गम्भीरः सन्) किन्तु पण्डितसमाजः कथमिव पण्डितराजमनुज्ञास्यति यवनपालितां कन्यां ग्रहीतुम्-इति प्रश्नः। अथवा भवतु, यदि प्रकृष्टं प्रेम द्वयोस्तदा तु न कोऽपि तौ वारयितुं शक्नोति, यदि केवलं रूपासक्तिरेव तदा अन्यथा सम्भावना। गच्छामि विश्रामकक्षे। मया पण्डितराजः चतुरंगक्रीडार्थमामन्त्रितोऽस्ति।

सम्राज्ञी : विश्रामस्तु अत्रापि कर्तुं शक्यते ! किन्तु अद्यत्वे तु भवन्तः मत्तः दूरमेव तिष्ठन्ति। प्रातःकालेऽपि तस्यैव कविता, रात्रावपि। अधुना मध्याह्न-विश्रामवेलायामपि पण्डितराजेन सार्धं चतुरंगक्रीडा।

शाहजहानः : (विहस्य), सम्राज्ञि, ननु भवती तु मम मानसे सदैव तिष्ठति। किन्तु पण्डितराजः चतुरंगक्रीडायामतीव चतुरः; अतस्तेन साकं क्रीडायामतावानन्दानुभूतिर्जायते। अधुना अनुमतः स्याम् ?

सम्राज्ञी : साधु, अनुमताः। मयापि लवंगी आहूता वर्तते। मध्याह्नविश्रामवेलायां मुग्धायास्तस्या वचनावलीः श्रुत्वा परमं

मोदं मदं च लभे। सापि अद्यत्वे काव्यनिर्माणे अतीव चतुरा इव लक्ष्यते। अद्य तस्याः काव्याभ्यासे नृत्याभासे च मया परीक्षा निर्धारितास्ति।

(ततः प्रविशति सखीसहिता लवङ्गी।)

लवंगी : (प्रविश्य) नमस्करोमि अत्रभवन्तौ।

सम्राज्ञी : अये! लवंगी संप्राप्ता?

शाहजहानः : लवंगि, तवैव चर्चा प्रवर्तते स्म! (लवङ्गी स्तब्धतां नाटयति) अस्माभि; श्रुतं यत्त्वमद्यत्वे अतीव पटुः संजाता? (लवङ्गी विवर्णतां नाटयति) काव्याभ्यासे नृत्याभ्यासे च। (लवङ्गी समाश्वस्ततां नाटयति) श्रावय तु किंचित् पद्यम्। (लवंगी संकोचं नाटयति)

सम्राज्ञी : ननु श्रावय? किमर्थं लज्जसे? त्वयि महाराजस्य अतीव वात्सल्यम्!

लवंगी : पद्यद्वयमद्यैव लिखितम्। कीदृशमिति तु भवन्त एव जानन्तु—

पंकज! तव लघुजातिः, सन्ति गुणास्ते च मोदाद्याः।
कज्जल! तव खलु जन्म, दीपात्तस्मिन् कलंकस्त्वम्॥
लोकेऽखिलवस्तूनां गुणाः क्रियाश्चैव पूज्याः स्युः।
नो जातिर्न च नाम कज्जलपंकेरुहाणामिव॥

सखी : (लवङ्गीं प्रति) अनया नीरसया अवकरोपमितया शब्दयोजनया न ते कवित्वं सेत्स्यति। ननु अन्यां काञ्चित् रसभावभरितां कवितां श्रावय। (शाहजहानं प्रति) महाराज! अनया अद्यत्वे नवनवानि बहूनि रसभाव-भरितानि पद्यानि कण्ठीकृतानि। अहमपि अस्याः संसर्गेण काव्यज्ञा संवृत्तास्मि। कदाचिदावयोः काव्यपाठप्रतिस्पर्द्धा-मायोजयतु देवः।

शाहजहान: : शोभनः प्रस्तावः । सम्राज्ञि, भवतो एतां काव्यपाठ-स्पर्धामायोज्यं मां सूचयतु । (लवंगीं प्रति) लवङ्गि, वयं तवः काव्यपाठेन प्रभाविता स्मः ।

सम्राज्ञी : वस्तुतः लवंगि, त्वं तु कवयित्री जायमाना दृश्यसे ? कः खलु तव काव्यशिक्षकः ?

शाहजहान: : सम्राज्ञि, चलाम्यहम् ! अयं तस्यागमनस्य समयः !

सम्राज्ञी : बाढम् ! संनिहितमेव भवतां विश्रामगृहम् । यदि तर्षादिकं बाधेत तर्हि आज्ञापयन्तु ।

शाहजहान: : युक्तम् !

(५)

(शाहजहानस्य विश्रामगृहम्)

जगन्नाथः : (प्रविश्य) विजयताम् महाराजः !

शाहजहान: : स्वागतं पण्डितपते ! आस्यताम् । अद्यत्वे किं किं व्यवस्यते ?

जगन्नाथः : सद्य एव मया 'आसफ़विलासो' विरचितः ।

शाहजहान: : गद्ये पद्ये वा ?

जगन्नाथः : द्वयेऽपि ।

शाहजहान: : शोभनम् ! अन्यत् किं विरच्यते ?

जगन्नाथः : रसगंगाधरनामा साहित्यशास्त्रीयग्रन्थः प्रारिप्सितः । तत्कृते एव बहूनि पद्यानि लिख्यन्ते । स्वतंत्ररूपेणापि कानिचित्पद्यानि प्रणीतानि ।

शाहजहान: : अपि श्रावयिष्यति भवान् पद्यमेकम् ?

जगन्नाथः : नूनम्, यदि शुश्रूषवो भवन्तः ।

तन्मंजु मन्दहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलंकविधुरा मधुराननश्रीः ।

अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायन्तनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥

(सम्राज्ञाः कक्षे सम्राज्ञी : लवंगि, शृणोषि पण्डितराजस्य कविताम् ? लवंगी : अहं तु श्लोकस्पर्द्धार्थं श्लोकान् चिन्तयामि ।)

शाहजहानः : पण्डितराज, केय सायन्तनाम्बुजसहोदरलोचना ?

(सम्राज्ञाः कक्षे : 'पातिसाहस्य प्रश्नमतिसावधानतया शृणोषि लवंगि' - इति सम्राज्ञाः ध्वनिः)

जगन्नाथः : कवेः सृष्टौ कल्पनासाम्राज्यम्-यद्बलेन स एवंविधां सायन्तनाम्बुजसहोदरलोचनां नयनपथमानयति ।

शाहजहानः : (स्वगतम्) गोपनचतुरोऽस्ति पण्डितराजः । (प्रकाशम्) अन्यामपि कवितां श्रावयतु ।

जगन्नाथः :

गुरुजनभयमद्विलोकनान्तः समुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।
दरदलदरविन्दसुन्दरं हा हरिणदृशो नयनं न विस्मरामि ॥

शाहजहानः: उत्तमम् ! प्रतीयते कोऽपि वास्तविकोदन्तो निबद्धोऽस्मिन् पद्ये (स्वगतं) सम्राज्ञी सत्यमेव भणति स्म ।

(सम्राज्ञाः कक्षे)

(**सम्राज्ञी** : लवंगि कीदृशं पद्यम् ?

लवंगी : मया तु किमपि न श्रुतम् : ।

सम्राज्ञी : मिथ्या वदसि ?

लवंगीः : युक्तम् ।)

शाहजहानः : पण्डितराज ! भवतां कवितामाकर्ण्य तु शुश्रूषा वर्द्धत एव नेयं शाम्यति । अन्यामपि कांचित् कवितां श्रावयतु ।

जगन्नाथः :

इत एव निजालयं गताया वनितायाा गुरुभिः समावृतायाः ।
परिवर्तितकन्धरं नतभ्रु स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥

शाहजहानः : पण्डितराज, क्वेदं लोकावेक्षणं क्रियते यस्य प्रतिफलनं काव्यं सञ्जायते ?

जगन्नाथः : महाराजेनाहं चतुरंगक्रीडार्थमाहूतोऽथवा पद्यश्रावणार्थम् ? मन्ये, हीयते क्रीडावेला । चतुररंगक्रीडा प्रारभ्यताम् ।

शाहजहानः : ओः, वरम् (स्वगतं) शीलवानयं पण्डितराजो यो हि प्रियावृत्तान्तं स्पष्टतो नैव भणति (प्रकाशं) सज्जीभवतु भवान् चतुरंगक्रीडार्थम् । भवत एव प्रथमा गतिः ।

जगन्नाथः : अयं पदातिः ।

शाहजहानः : अयमश्वः ।

जगन्नाथः : पुनरपि पदातिः ।

शाहजहानः : अस्माकमपि पदातिः ।

जगन्नाथः : अयमुष्ट्रः ।

शाहजहानः : अयमश्वः ।

जगन्नाथः : इदमाक्रमणम् ।

शाहजहानः : ओः, इयं सुरक्षा ।

जगन्नाथः : (सगुञ्जन) पुनः पदातिः ।

शाहजहानः : किं सगुञ्जनं मनस्यैव गीयते ? प्रकाशं श्रावयतु । चतुरंगक्रीडायाः कवितायाश्च रसः युगपदेव आस्वाद्येत ।

जगन्नाथः : (स्वगतं) मत्कवितायामासक्तः पातिसाहोऽधुना चतुरंगगतिं नावधारयिष्यति, (प्रकाशम्) श्रावयामि ।

तदवधि कुशलो पुराणशास्त्र-
स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।
यदवधि न पदं दधाति चित्ते
हरिणकिशोरदृशो दृशोर्विलासः ।।

(सम्राज्ञाः कक्षे-सम्राज्ञीः ननु शृणोसि लवंगि ?

लवंगी : श्रृणोमि)

शाहजहानः : उत्तमम् (स्वगतम्) यथार्था अभिव्यक्तिः ।

(प्रकाशं) पण्डितराज, पुरस्काररूपेण किं दीयेत ?

जगन्नाथः : भवत्कृता प्रशंसैव पुरस्कारः । न हि वयं कवयो धन-वैभवमेव परमं पुरस्कारं मन्यामहे । अस्तु, भवता तु गतिरेव विस्मृता ।

शाहजहानः : ओः ! अधुना तु भवान् जेतव्यो विद्यते । अयं पदातिः ।

जगन्नाथः : तर्हि अत्रभवन्तो मां जेतुकामाः स्वगतिकौशलेन । (स्वगतं) मां तु केवलं सैव जेतुं शक्नोति यस्या प्रत्येक-मिंगितं मनसि स्मारं स्मारं मदाविष्ट इव भवामि । न जाने कदा सा नवनीतकोमलांगी—

शाहजहानः : किं चिन्तयति पण्डितराजः ? गतिं प्रत्युत्तरयतु ।

जगन्नाथः : गतेरुत्तरमेव चिन्तयामि । अयमुष्ट्रः ।

शाहजहानः : अधुना भवान् पराजितो भविष्यति ।

जगन्नाथः : यदा भविष्यामि, तदा भविष्यामि । गृह्यताम् । इदमाक्रमणम् ।

शाहजहानः : ओः विषमा गतिः प्रदर्शिता भवता । तर्षाकुलोऽहम् । पेयं वाञ्छामि । कः कोऽत्र भोः ? पेयम् ।

(सम्राज्ञाः कक्षे सम्राज्ञीः-लवंगि, महाराजस्तर्षाकुलः संवृत्तः। दासी मया क्वचित्प्रहिता वर्तते । गच्छ, त्वमेव पेयं नय । ननु कथं लज्जसे ? गच्छ, तत्रैव तव पण्डितराजोऽपि । त्वरित गच्छ ।

लवंगीः-यथाज्ञापयति सम्राज्ञी ।)

जगन्नाथः : एकस्यामेव गतौ तर्षाकुलः संवृत्तः महाराजः ?

शाहजहानः : गृह्यतामुत्तरम्, इदमाक्रमणम्—

लवंगी : (प्रविश्य) महाराज इदं पेयम् ।

जगन्नाथः : (स्वगतम्) अधुना परास्तोऽसि । विषमा गतिः । न क्वचिदपि सुरक्षा । न क्वापि शरणम् ।

शाहजहानः : लवंगि, त्वमेव कथं पेयं नीत्वा उपस्थिता ?

लवंगी : महाराज, पयवाहिनी दासी सम्राज्ञ्या क्वचित् कार्यार्थं नियोजिता । तयैवाहमत्रभवद्भ्यः पेयं दातुं प्रेषिता ।

शाहजहानः : बाढम् देहि पेयम् । पण्डितराज ! गतिं प्रतिकरोतु । तूष्णीं कथं तिष्ठति भवान् ?

जगन्नाथः : अधुना त्वहं परास्तोऽस्मि । विवशोऽस्मि । विषमा गतिः प्रदर्शिता भवता । को नामास्या विषमाया गतेः पुरस्तात्परास्तो न स्यात् ? आत्मसमर्पणं करोमि ।

शाहजहानः : भवतु, भवानपि पानार्थी ?

जगन्नाथः : (स्वगतं) पानं तु करोम्येव-सौन्दर्यस्य न तु पेयस्य । (प्रकाशं) कथं पंक्तिभेदं कुर्याम् ? लवंगि, दीयताम् पेयम् ।

लवंगी : (स्वगतं) अये पण्डितराजं वीक्ष्य शरीरे मनसि च अन्यदिव भवति । नापि स्थातुं नापि च गन्तुं मे शक्तिः ।

शाहजहानः : लवंगि, ननु पण्डितराजाय पेयं देहि—

लवंगी : प्रस्तुतं पेयम् (पात्रकम्पनध्वनिः) ।

शाहजहानः : लवंगि, पण्डितराजाय पेयदानकाले तव हस्ते कम्पः कथं सञ्जायते ?

लवंगी : (स्वगतं) पातिसाहेन निगृहीतास्मि । (प्रकाशं) देव एकस्मिन् हस्ते पात्रं द्वितीये च चषकं निश्चलतया ग्रहीतुं न शक्नोमि । अत एव कम्पः ।

शाहजहानः : युक्तम् ! पण्डितराज ! पेयं कीदृशम् ?

जगन्नाथः : शीतलमपि, तर्षकरमपि । अतीव स्वादु ! (मुखशब्दः)

शाहजहानः : पण्डितराज, चतुरंगक्रीडायां पराजितो भवान् । अधुना दण्डनीयः स्यात् ।

जगन्नाथः : कथमिव ?

लवंगी : (स्वगतं) न जाने कं दण्डं दास्यति देवः पण्डितराजाय ।

शाहजहानः : पण्डितराज, कवितां श्रावयतु दण्डरूपेण ।

जगन्नाथः : (स्वगतं) इदं तु मामकीनमेव मनोगतं पातिसाहेनोद्गीर्णम् । (प्रकाशं) यथा देव आज्ञापयति । एष कवितां प्रस्तौमि । परं प्रथममहमन्यदपि पेयमभिलषामि ।

शाहजहानः : लवंगि, पण्डितराजाय अन्यदपि पेयमानय ।

लवंगी : यथाज्ञापयति महाराजः ।

जगन्नाथः : **इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा**
कुसुम्भारुणं चारुवासो दधाना ।
समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रवृत्तिं
गृहीत्वा घटे न्यस्य यातीव भाति ॥

लवंगी : (स्वगतं) कवितामाकर्ण्य मनश्चरणौ च पश्चादेव प्रयान्ति नत्वग्रे ।

शाहजहानः : सूक्तम् । पण्डितराज, वय भवतः कविताकौशलं निशम्य तुष्टाः यथाभिलषितं ते दास्यामः । ब्रूहि मनोगतम् ।

लवंगी : (प्रविश्य) इदं पेयम् ।

जगन्नाथः : (स्वगतं) कथं याचे ?

शाहजहानः : ननु ब्रूहि निःशङ्कम् ?

जगन्नाथः : (स्वगतं) अयमेवावसरो गुरुजनपराधीनां लवंगीं प्राप्तुम् (प्रकाशं) देव, यदपि याचे तद् दास्यसि ?

शाहजहानः : अवश्यम् । ननु दिल्लीश्वरोऽहम् ।

जगन्नाथः : तर्हि श्रूयताम्—

न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं
न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
इयं सुस्तनो हस्तविन्यस्तकुम्भा
लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ।।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तहस्ता
कुसुम्भारुणं चारु वासो वसाना ।
अरंभासमानापि रम्भासमाना
लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ।।

लवंगी : (स्वगतं) अये कीदृशं श्रृङ्गारमुद्गिरति पातिसाहसमक्षं पण्डितराजः । न जाने देवः किं भणति ? यदि स्वीकरोति तदा जीवनम्, यदि निषिद्ध्यति तर्हि मरणम् ।

शाहजहानः : पण्डितराज, भवान् पण्डितः, लवंगी च यवन-पालिता । कथं भवान् तां कामयते ?

जगन्नाथः : (स्वगतं) इयं नवनीतकोमलांगी यदि मया प्राप्यते तर्हि स्वर्गराज्यमपि तिरस्करोमि । (प्रकाशं) सौन्दर्यं प्रेम च जातिविशेषं नाद्रियेते । यवनी वा स्यात् लवंगी अन्य-जातीया वा स्यात्,-मन्मते तु सा केवलं लवंगी, निरुपाधि-र्लवंगी । अधुना किं गोपयामि ? यदा प्रभृति इयं मया-वलोकिता तदाप्रभृत्येवेयं मामकीनकवितायाः प्रेरणा सञ्जाता । अधुनेयं मम पत्नी भवतु इति कामये ।

शाहजहानः : पण्डितराज, आश्चर्यंकरी भवतो याचना । परं किमियमेकनिष्ठा रतिस्तु नास्ति ? लवंग्या अभिमतमपि तु ज्ञेयम् । (लवंगीं प्रति) लवंगि, पण्डितराजस्य याचना तवाभिमता न वा ? अस्माभिरियं याचना पूरणीया ?

लवंगी : यदा देवेन प्रथमं वचो दत्तं तदा तु याचना पूर्णा एव ।

शाहजहानः : (विहस्य) भवन्तावुभावपि चतुरौ । प्रेमपरीक्षायां

समुत्तीर्णौ । पण्डितराज, भवते लवंगी प्रदत्ता । इयमस्मत्पालिता कन्या सुखिनी स्यात् । शुभं कामये भवतोः । लवंगि, धन्यासि पण्डितेन्द्रकल्पद्रुमं प्राप्य ।

जगन्नाथः : दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा
मनोरथं पूरयितुं समर्थः ।
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं
शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् !

नेपथ्ये : पण्डितानां ध्वनयः-'अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् । तैलंगान्वये जगन्नाथेन कलंकायितम् यवनीपरिणयेन' 'क्व ब्राह्मणवंशः क्व च यवनीस्पर्शः ? किमु तस्य अन्यत्र विवाहो नैव भवति स्म ?'ननु राजसम्मानेनोपचितः सन् विमूढो जातः, 'पण्डितराजोपाधिलाभाभिमानिनो जगन्नाथस्य समाजात् बहिष्कारः क्रियताम् ।'

अपरो ध्वनि : अये पण्डितराजसदृशा मानवाः युष्माकं वचांसि नापेक्षन्ते । ते तु सार्वभौमाः युष्माकं वचांसि उपेक्षन्ते । यदि साहसश्चेत्तर्हि तत्समक्षं गत्वा तस्य बहिष्कारः कुरुत ।

प्रथमो ध्वनिः : गम्यते तत्सकाशमेव । तस्यैव द्वारि तस्य बहिष्कारं करिष्यते ।

(६ पण्डितराजगृहम्)

जगन्नाथः : लवंगि, वस्तुतः अद्य इदं गृहं गृहं संवृत्तम् यत्र त्वं गृहिणीरूपेण मयासादिता—

हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।
सेवितं सर्वसम्पद्भिरपि तद् भवनं वनम् ।

लवंगी : पातिसाहेनापि आवयोः कामना पूरिता । अहं तु बिभेमि स्म । यदाप्रभृति मया भवतः कविता सखीमुखेन श्रुता

यदा चैकवारं भवान् विलोकितः संभाषितश्च तदाप्रभृत्येव अहं तु अवसरम् अन्वीक्षमाणा आसम् भवत्सान्निध्यं प्राप्तुम्। अधुना तु भगवता मम मनोरथः पूर्णः।

जगन्नाथः : अहमपि त्वां वीक्ष्य प्रतिपलम् अनुचिन्तयामि स्म

आगतः पतिरितीरितं जनैः
शृण्वती चकितमेत्य देहलीम्।
कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते
लोचने मम कदा मृगेक्षणा॥

लवंगी : अधुना नु भवच्चिन्तितं सर्वमपि नित्यमेव व्यवहार-परिणतिमेष्यते।

जगन्नाथः : लवंगि, वस्तुतोऽहं धन्योऽस्मि यस्य त्वं गृहिणी।

सानुकम्पाः सानुरागाश्चतुराः शीतशीतलाः।
हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायाः स्वान्तवृत्तयः॥
लभ्यते पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा
तया सुपुत्राः परितः पवित्राः।

लवंगी : अलम् इदानीमेव अनया कल्पनया।

(द्वारि खटखटायते। असूयकपण्डितध्वनिः - पण्डितराज, द्वारमुद्घाटय। वयमुच्चकुलोद्भवाः पण्डिताः यवन्या साकं तव विवाहं नानुमन्यामहे। तव ब्राह्मणसमाजतो बहिष्कारः क्रियते।)

जगन्नाथः : लवंगि, दुर्भाग्यं भारतस्य यत्रैवंविधा प्रवृत्तयः वैर-भावं परिपोषयन्ति। अस्तु, द्वारमुघाट्य एतेभ्यः पण्डित-म्मन्येभ्यः सम्यगुत्तरं ददामि।

(द्वारमुद्घाट्य) आगम्यताम् पण्डिताः। स्वागतम्!

असूयकपण्डितः : न वयं यवनीस्पर्शपांसुलस्य भवतो गृहं प्रविशामः। भवान् हि ब्राह्मणसमाजतो बहिष्कृतः इति निर्णयसूचनार्थं वयमत्र समुपस्थिताः। पण्डितराज, किमु

स्वजातौ भवान् पत्नीं प्राप्तुमसमर्थ आसीत् ? यदेवं यवनीं गृहीतवानस्ति ।

जगन्नाथः : 'कन्यारत्नं दुष्कुलादपि ग्राह्यम्' इति भवतामेव पण्डितानामुद्घोषः, 'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्'-इत्यपि भवतामेव विचारः । एवं स्थिते मया कतमोऽनर्थः सम्पादितः ? लवंगी रूपयौवनसम्पन्ना, सुशीला, पतिप्रेम-परायणा, प्रिया, प्रियवादिनी च । अन्यत् किं काम्यते पत्न्याम् ? पुनश्च भवन्मते वंशगतिस्तु पत्युः कुलानुसारेण न तु पत्न्याः ।

असूयकपण्डितः : वयं सिद्धान्तवादं न शृणुमः । यदस्माभिर्निर्णीतं तत्कथितम् । (सहागतान् पण्डितान् प्रति) चलन्तु सर्वे । समाजवहिष्कृतः -सन् पण्डितराजः पश्चात्तापवह्नौ ज्वलतु ।

सर्वे : ज्वलतु

जगन्नाथः : पण्डिताः, मदीयपाण्डित्येन खिन्ना भवन्तः अमुमवसरं प्राप्य मदीयं शोषणं कर्तुमुद्यताः । वाढम्, कुर्वन्तु भवन्तो मम बहिष्कारम् । अहं भवतः उपेक्षे । यदि शक्तिरस्ति तर्हि पण्डित्यवलेन मां पण्डितराजितो वहिष्कुर्वन्तु ।

पण्डितः : एवंविधपतितपण्डितेन साकं को नाम शास्त्रार्थं कुर्यात् ? धिक् पाण्डितराजम् ! गच्छामः (इति निष्क्रान्ता, पण्डिताः)

लवंगी नाथ ! मत्कृते भवता एवंविधस्तिरस्कारः सोढः ! मया मन्द-भाग्यया भवान् कियान् कलंकितः ?

जगन्नाथः : अयि मूढे । त्वमपि एवं भणसि ? किमेवं चिन्ता-कुलासि ? जीवनं सहर्षं यापय—

अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वंगि यदि मनाक् कुरुषे ।
अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ।

लवंगी : (सोच्छ्वासम्, सहासम्) सौभाग्यं मे यत् पण्डितराजस्य कविताया विषयोऽहम् सञ्जाता ।

जगन्नाथः : लवंगि, विश्रामगृहे चलतु । तत्रैव त्वामवलम्ब्य विरचिता अन्या अपि कविताः श्रावयिष्यामि ।

लवंगी : चलन्तु ।

जगन्नाथः : तिमिरशारदचन्दिरचन्द्रिका-
कमलविद्रुमचम्पककोरकाः ।
यदि मिलन्ति कदापि तदाननं
खलु तया कलया तुलयामहे ।।

(७ पण्डितराजस्य अध्ययनकक्षः)

लवंगी : अये ध्यानमग्न तपस्विन् । इदं पेयम्, गृह्यताम् ।

जगन्नाथः : अये लवंगि ! त्वम् ? देहि पेयम् ! (पीत्वा) उत्तमम् । ननु त्वं तु सौन्दर्यपानस्य, पेयपानस्य युगपदेव कारणम् ।

लवंगी : भवतु, चिराल्लेखनीसमासक्तो भवान् । मन्ये, लेखनी तु मम सपत्नी संवृत्ता । किं लिख्यते ? किं च लिखितम् ?

जगन्नाथः : लवंगि, शोभनः प्रश्नः कृतः । इमास्तिष्ठन्ति मामकीना गंगालहरीप्रभृतिपञ्चलहर्यः । इदं जगदाभरणम् । लवंगि तव दर्शनात्पूर्वमेव प्रणीता एते ग्रन्थाः । शाहजहानराज भवने स्थित्वा अयमासफविलासो विरचितः । कैश्चि-द्दिवसैश्च त्वामदिदश्य भामिनीविलासस्य शृङ्गार-विलासं लिखामि । कैश्चिच्चित्पद्यैस्तु त्वं परिचिता एवासि ।

लवंगी : सत्यं परिचितास्मि । न केवलमहमेव, मम सखी सम्राज्ञी चापि कैश्चित्पद्यै परिचिते आस्ताम् ।

जगन्नाथः : सत्यं भणसि ?

लवंगी : एकं पद्यं ते उभे अपि चारु स्मरतः यद् भवतैकदा मां प्रति श्रावितम्, मया च सखीं प्रति, सख्या च सम्राज्ञीं प्रति। सम्राज्ञा नैकवारं तत् श्रावयितुमहमाज्ञप्ता।

जगन्नाथः : किं तत् ?

लवंगी : **नितरां परुषां सरोजमाला**
न विचाराणि विचारपेशलानि।
यदि कोमलता तवाङ्गकाना-
मथ का नाम कथापि पल्लवानाम्।

(पण्डितराजः सस्पृहं शृणोति)

पण्डितराजः : अन्यान्यपि पद्यानि त्वद्विषये नित्यं रच्यन्ते।

लवंगी : किं किं लिखितम् ?

जगन्नाथः : श्रोतुकामासि ?

लवंगी : नूनम्।

जगन्नाथः : सायं श्रावयिष्यामि।

लवंगी : अधुनैव श्रोतुमिच्छामि।

जगन्नाथः : सर्वं त्वद्विषये एव लिखितम्। अनन्तरं श्रावयष्यामि।

लवंगी : नैव, अधुनैव श्रावयतु।

जगन्नाथः : भवतु, यदि दृढस्तवाग्रहस्तर्हि शृणु।

दरानमत्कन्धरबन्धमीष-
न्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम्।
अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गं
स्मरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः॥

लवंगी : अलमलमनेन कीर्तनेन ? अयं कतमो ग्रन्थो लिख्यते ?

जगन्नाथः : अयं, लवंगि, रसगंगाधरः। अद्यत्वे अस्यापि निर्माणे लग्नोऽस्मि ।

लवंगी : अस्मिन् किं लिख्यते ?

जगन्नाथः : लवंगि, अयं मे ग्रन्थः काव्यशास्त्रीयः। ये खलु साहित्यं केवलं ललनाखेलनमेव मन्यन्ते तेषां कृते एतदुत्तरम्। अस्मिन् न्यायरीत्या काव्यसिद्धान्ताः विवेच्यन्ते।

लवंगी : शोभनम्। अधुनाहमन्यस्मिन् कक्षे गच्छामि। भवान् यथेच्छं काव्यशास्त्राभ्यासं करोतु। भवन्मार्गे प्रत्यूहरूपेणावस्थातुं न मेऽभिलाषः। यदि काचिदाज्ञा स्यात्तदाकारयितव्यास्मि।

जगन्नाथः : गच्छ, विश्रामं कुरु।

लवंगी : गृहकार्याणि पूरयितव्यानि तिष्ठन्ति। भोजनादिव्यवस्थापि सम्पादनीया। विश्राम एव गृहस्थस्य नाधिकारोऽपि तु गृहव्यवस्थापि तस्याधिकारः।

जगन्नाथः : भवतु, साधय स्वकार्याणि। (लवंगी, गच्छति)

(अध्ययनकक्षात् जगन्नाथस्य ध्वनिः श्रूयते सहैव गृहकार्यव्यापृताया लवंग्या ध्वनिः महानसाच्छ्रूयते)

जगन्नाथ : **निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं**
काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित्।
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ?

लवंगी : अहो मे सौभाग्यं यस्याः पतिरेवंविधः पण्डितः कविः काव्यमर्मज्ञश्च।यथा काव्यम्, तथैव कण्ठोऽपि।

जगन्नाथ : **मननतरीतीर्णविद्यार्णवो जगन्नाथपण्डित नरेन्द्रः।**
रसगंगाधरनाम्नीं करोति कुतुकेन काव्यमीमांसाम्।।

लवंगी : भोजनं सम्पन्नम् । किन्तु कथं पत्युः काव्यशास्त्रसाधनायां विघ्नमुपस्थापयेयम् ?

जग० : **रसगंगाधरनामा सन्दर्भोऽयं चिरं जयतु ।**
किञ्च कुलानि कवीनां निसर्गरम्यञ्चि रञ्जयतु ।

लवंगी : अधुना तु भोजनं दातुं गच्छाम्येव । शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।

(८ पण्डितराजस्य विश्रामकक्षः)

कपटी पण्डितः : (द्वारि) पण्डिराज ! पण्डितराज !

जगन्नाथः : ननु पश्य लवङ्गि, कोऽस्ति द्वारि !

लवंगी : (गत्वा प्रतिनिवृत्य) कश्चित्पण्डितो भवन्तं द्रष्टुकामोऽस्ति ।

जगन्नाथः : सादरं प्रवेशयैनम् ।

लवंगी : (पण्डिममानीय) एते महानुभावाः समायाताः ।

जगन्नाथ : स्वागतं भवतः । आदिशतु किमर्थमागमनम् ?

पण्डितः : पण्डितराज, अस्माभिरद्य सायं यमुनातीरे एका विचार-गोष्ठी क्रियते यस्यां काव्यलक्षणमधिकृत्य विचारो विहितः स्यात् । अपि नाम अत्रभवांस्तस्यां समुपस्थातुं सुलभः स्यात् ?

जगन्नाथः : ननु आह्लादविषयोऽयं मे । मया सद्य एवेमं विषय-मधिकृत्य किञ्चिद्विचारितमप्यस्ति । 'रमणीयार्थ प्रति-पादकः शब्दः काव्यम्' इति मे काव्यलक्षणम् । विदुषां पुर इदमेव लक्षणं स्थापस्यामि ।

असूयकपण्डितः : (द्वारि खटखटा करोति) लक्ष्मीधर ! लक्ष्मीधर ! अरे किं पण्डितराजस्यान्तःपुरे तिष्ठसि ? बहिरायाहि । किमु शुद्धाशुद्धविवेकस्तव नितरां विलुप्तः ?

जगन्नाथः : पण्डितवर किमिदम् ? अयं तु स एव कुटिलाचार्यो

द्वारि भवन्तमाकारयति। भवान् किं तस्य सुहृद्वरः ?

कपटी पण्डितः : स हि अस्माकमुपदेष्टा। तस्याज्ञापालनेनैव अस्माकं योगक्षेमं सिद्ध्यति।

असूयकपण्डितः : (द्वारि) अरे ! लक्ष्मीधर ! कुत्र विलीनः ? कथं नायासि ?

कपटी पण्डितः : मया चल्यते। भवान् यथाकालं गोष्ठ्यामायातु। (बहिरागत्य) कुटिलाचार्य ! मया भवत्सन्दिष्टं पण्डितराजाय निवेदितम्। स यथाकालं यथास्थानं विचारगोष्ठ्यां समुपस्थास्यति।

असूयकः : त्वया दूरत एव कथं न सूचितः पण्डितराजः ? किमु तत्र जलमपि गृहीत्वागतोऽसि ?

कपटी पण्डितः : जलादिग्रहणस्य भवता अवकाश एव कदा दत्तः ? अनुपदमेव माम् आकारयितुं प्रवृत्तः।

असूयक : अलमधुनाधरोत्तरेण। इदानीं पश्य मे योगमैश्वरम् ! पश्यामि, कैर्विद्वद्भिरस्माकं काव्यलक्षणं विमृशति पण्डितराजः ? (कुटिलं हसति)

(६ यमुनातीरः)

पण्डितराजः : (स्वगतं) अत्र तु कोऽपि नास्ति ? इदमेव स्थानं विचारगोष्ठ्यर्थं निर्दिष्टमासीत्तेन पण्डितेन ! (एकं पुरुषं विलोक्य) अयमेको जनो दृश्यते। अमुमेव पृच्छामि। (प्रकाशं) किं भोः भद्रपुरुष। किमु अद्य अत्र काचिद् विचारगोष्ठी संयोज्यते ?

पुरुषः : नाहं जानामि।

पण्डितराजः : (इतस्ततः परिक्रम्य) किं करोमि? नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ?

असूयकः : (आगच्छन्) पण्डितराज ! किमन्विष्यतेऽत्र यमुनातीरे ? किमु विचारगोष्ठ्यामागतोऽसि काव्यलक्षणविमर्शार्थम् !

इदानीं मत्कृपया त्वयतदर्थं कष्टं नैव सोढव्यं भविष्यति ! गच्छ ! गृहे गत्वा लवङ्ग्या साकं काव्यलक्षणं विचारय। कोऽपि विद्वान् तव च्छायामपि स्प्रष्टुं नानुमतो भविष्यति। (सव्यङ्ग्यं) काव्यलक्षणं विचारयितुं यमुनातीरे समायातो वराकः। (इति गच्छति)

जगन्नाथः : हुं, इयं ते अकारणाविष्कृनवैरदारुणस्य लीला ?

रे खल तव खलु चरितं
विदुषां मध्ये विविच्य वक्ष्यामि।
अथवालं पापात्मन्
कृतया कथयापि ते हतया॥

(१० पण्डितराजस्य विश्रामगृहम्। रुग्णा लवंगी पण्डितराजश्च)

जगन्नाथः : लवंगी, कीदृशी अवस्था ?

लवंगी : नाथ, दाहज्वरो महान्।

जगन्नाथः : औषधं गृहीतम् ?

लवंगी : गृहीतम्। 'चित्रमीमांसाखण्डनं' सम्पूर्णम् ?

जगन्नाथः : सम्पूर्णम्।

लवंगी : महान् खेदो यदहं भवतां शास्त्रसाधनायां सहयोगं न विदधामि। किं कुर्याम् ? रोगग्रस्तास्मि। ननु भोजनादेर्व्यवस्था तु रुचिरा भवताम् ?

जगन्नाथः : सर्वमपि व्यवस्थितं लवंगि, यदि त्वं स्वस्थतां भजसि ?

लवंगी : ह्यः पंडितानां समूहो द्वारे समागत्य किं कथयति स्म ?

जगन्नाथः : न किमपि, एवमेव प्रलपति स्म।

लवंगी : किं गोपनेन ? मया श्रुतं सर्वमपि। मत्कृते भवानेवंविधं

तिरस्कारं सहते—इति ज्ञात्वा दुःखदावानलेन दह्यते मे हृदयम्। अहं तु परमेशं प्रार्थये यन्मां सः शीघ्रमेव संसारादुत्थापयेत्। मयि उपरतायां तु भवान् समाजे प्रतिष्ठां लप्स्यते।

जगन्नाथः : कमलिनि, अनभिज्ञैः बकैरवहेलिता सती कथं चेतो मलिनीकरोषि? एतेषां कूपमण्डूकानां क्षुद्रविचारैर्यदि विमनायमाना भवसि तर्हि खेदः। नन्वहं पण्डितराजस्तव सहजीवी। स्वस्था भव। औषधं गृहाण।

सखी : सखि, इदमौषधम्! (औषधं ददाति)

लवंगी : औषधं तु गृह्णामि। किन्तु वचनं मे दीयताम्।

जगन्नाथः : कीदृशं वचनम्?

लवंगी : मयि उपरतायां स्वजातीयया कयाचित् साकं भवान् विवाहं करिष्यतीति।

जगन्नाथ : अयि प्रमत्ते! किं प्रलपसि? नैवं भवितुं शक्यते।

लवंगी : अन्यदपि कामये।

जगन्नाथः : किम् तत्?

लवंगी : मय्युपरतायां मम स्मृत्या न खिद्यसे इति।

जगन्नाथः : अये, किमेवमसम्बद्धं प्रलपसि? किमप्यन्यद्विचारय।

लवंगी : शाहजहानसम्राजः पार्श्वे गमनस्यानुमतिर्लब्धा भवता न वा?

जगन्नाथः : किं भणामि लवंगि, औरंगजेबेन यदा प्रभृति सम्राट् बन्दीकृतस्तदाप्रभृत्येव सम्राजा साकं संवादो नाभूत्। आश्रयदाता बन्दी, आश्रयभूता च त्वं रुग्णा! कीदृशी विडम्बना?

लवंगी : श्रूयते सम्राडपि रुग्णः?

जगन्नाथः : सर्वेऽपि मम परिचिताः खिन्ना रुग्णा वा। एकोऽहमेव मन्दभाग्योऽस्मि यो रुग्णो नास्मि शरीरेण, किन्तु लवंगि, मनसाहमपि रुग्णः। कदाचित्तु अहमेकान्ते रोदिमि इमां दुरवस्थां निरीक्ष्य। अधुना कालः परिवर्तितः!

लवंगी : सर्वमक्षिणी निमील्य सोढव्यम्।

प्रशंसकपण्डितः : (प्रविश्य) वज्रपातः पण्डितराज! वज्रपातः! सम्राट् शाहजहानोः मृतः। यादृशी उदारता तेन प्रदर्शिता अधुना सा असम्भवा। अन्तिमदर्शनाय बहवो जनाः गच्छन्ति।

जगन्नाथः : हा कष्टम्! मदीयः आश्रयदाता, मदीयं मित्रं, मदीयो हितैषी शाहजहानः दिवंगतः? मृत्यो! त्वं कमपि न क्षमसे? लवंगि, त्वं विश्रामं कुरु। अहं दिवंगतस्य सम्राजोऽन्तिमं दर्शनं विधाय आयामि।

लवंगी : ननु अहमपि चलामि।

जगन्नाथः : मुग्धे त्वं दुर्बला, रुग्णा च। अत्रैव तिष्ठ।

लवंगी : नैवम्। सम्राट् मयि अत्यन्तं वात्सल्यं निदधाति स्म। अहं तस्यान्तिमं दर्शनं कर्तुम् अभिलषामि।

जगन्नाथः : यथा त्वमभिलषसि। एहि, चलावः।

सखी : अहमपि सहैव चलामि। रुग्णाया भवत्याः साहाय्य-माचरिष्यामि।

लवंगी : चलतु। (सर्वे गमनं रूपयन्ति)

(११ मार्गे)

जगन्नाथः : अपारो जनसमूहः। औरंगजेबेन अतीव उदारता प्रदर्शिता यत् शाहजहानस्यान्तिमदर्शनकारकाः न वन्दी-कृताः।

लवंगी : शनैर्वदन्तु। कश्चित् गुप्तचरः शृणुयात्। व्यर्थमेव कष्टं स्यात्। अयं पुरतः स एव पण्डितः समूहेन सहितः समायाति (इति शंकिता जायते। सपण्डितसमूहोऽसूयको मिलति)।

असूयकपण्डितः : भणतु पण्डितराजः! कीदृशं स्वास्थ्यं श्रीमतः? कुत्र गच्छति भवान्? ननु अद्य तु लवंगी अपि सहैव। सह नाववतु सह नौ भुनक्तु! पण्डितानां राजन्। शोभतेतराम् अनया साकम् भवान्। धन्योऽसि।

जगन्नाथः : अरे शशकाः, कथं मृगेन्द्रस्याग्रे कूर्दनमुत्फालनं कुरुथ? मानवतामङ्गीकृत्य किञ्चित् ब्रूत।

पण्डितः : मृगेन्द्रस्याग्रे मानवता? मृगेन्द्रस्तु नरभक्षी। अत एव तस्याखेटः क्रियते नरैः सकौशलम्। पण्डितराज! अधुना तु भवतामाश्रयदाता पण्डितराजपदवीदाता च शाहजहानोऽपि दिवं गतः। अधुना कुत्र गमिष्यन्ति अत्रभवन्तः?

जगन्नाथः : (व्यंग्येन) भवच्चरणशरणं ग्रहीष्यामि, असूयाशिक्षां च ग्रहीष्यामि! पण्डिताः, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते। ननु दुर्भाग्यं मे यत् शाहजहानः मृतः, किन्तु नाहं निराश्रितः। उदयपुराधीश्वरः प्राणनारायणो बहुधा मां प्रार्थयते स्वसभायामुपस्थातुम्।

पण्डितः : (सव्यंग्यम्) अहह! ननु पण्डितनरेन्द्र! तस्य क्षत्रियस्य सभायां राजकविरूपेण भवान् स्थास्यति; अनया लवंग्या सह। लवंगी तु तत्र व्याधिरस्ति व्याधिः। अधुना तु पण्डितराज! मालां गृहाण, गंगातटे च स्वगंगालहरीं पठ।

लवंगी : (मूर्च्छिता) नाथ मया साकं सर्वत्रैव भवान् अवमानं लभते। केयं मम मन्दभाग्यता?

पण्डितः : ननु अभिनयेऽपि कुशला लवंगी ?

जगन्नाथः : अरे मानवरूपधारिणो दानवाः। दूरीभवन्तु अन्यथा मत्तो दुष्टः कोऽपि न स्यात्।

पण्डितः : त्वत्तः दुष्टोऽस्त्येव कः, यो हि यवनीपाशबद्धः सञ्जातः।

जगन्नाथः : अलं बहुजल्पितेन। अयमहं युष्माकं चिकित्सां करोमि पशुबलेन। (दण्डं गृहीत्वा) इदानीं कुत्र धावथ ? ('पण्डितराज ! पूर्वं तु लवंग्याश्चिकित्सां कुरु' इति ध्वनिं कुर्वन्तः पण्डिताः पलायिताः)

लवंगी : (नेत्रे उन्मील्य) नाथ !

जगन्नाथः : लवंगि, एतेषां प्रलापे उपेक्षाबुद्धिं कुरु। अकारणाविष्कृतवैरदारुणा एते।

लवंगी : नाथ कष्टं मे। पण्डितानां व्यङ्ग्यवचांसि श्रोतुमसमर्था इवास्मि।

(नेपथ्ये-लूनं मत्तमतंगजैः कियदपि च्छिन्नं तुषारार्दितैः)

लवंगी : नाथ ! मत्कृते भवता बहु कष्टं सोढम् !

(नेपथ्ये-शिष्टं ग्रीष्मजभानुतीक्ष्णकिरणैः भस्मीकृतं काननम्)

लवंगी : नाथ ! समाडपि गतः !

(नेपथ्ये-एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशः)

लवंगी : नाथ क्षन्तव्याऽस्मि, सुखी स्याः।

(नेपथ्ये-हा कष्टं ललिता लवंगलतिका दावाग्निना दह्यते)

लवंगी : ह्री (हिक्का। मरणम्)

जगन्नाथः : लवंगि ! लवंगि ! प्रतिवचनं देहि। (रोदनम्) लवंगि,

अशरणं मां हित्वा कुत्र गताऽसि ? कथं न गिरमंगीकुरुषे ? (रोदनम्) अये क्षुद्रविचाराः ! युष्माभिर्मम लवंगी खादिता। विधे ! एकतो मम जीवनकाननस्य शान्तिः शाहजहानमृत्युना भग्ना, अपरतः क्षुद्रविचारैः लोकैः मम जीवनसुखं छिन्नम्, अस्मिन्नपि एषा लवंगी मृत्युदावानलेन कवलिता। (रोदिति)

(नेपथ्ये भैरवरागेण सकरुणं श्लोका पठ्यन्ते गायकेन)

निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या
मुक्ता दयावति दयाऽपि किल त्वयासौ।
यन्मां न भामिनि निभालयसि प्रभात-
नीलारविन्दमदभङ्गिमदैः कटाक्षैः॥

धृत्वा पदस्खलनभीतिवशात् करं मे
या रूढवत्यसि शिलाशकलं विवाहे।
सा मां विहाय कथमद्य विलासिनि द्याम्
आरोहसीति हृदयं शतधा प्रयाति॥

दैवे पराग्वदनशालिनि हन्त जाते
याते च सम्प्रति दिवं प्रति बन्धुरत्ने।
कस्मै मनः कथयितासि निजामवस्थां
कः शीतलैः शमयिता वचनैस्तवाधिम्॥

सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाताः
विद्यापि खेदकलिता विमुखीबभूव।
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव॥

(१२ वाराणसी गङ्गातटः)

जगन्नाथः : (स्वगतम्) चिरात् दृष्टा भगवतो भूतभावनस्य नगरी वाराणसी ! इहैव मया कदाचित् शास्त्राण्याकलितानि, इहैव सर्वेऽपि नित्यविधयः संसेविता। निःश्वस्य परमद्य अत्रापि न शान्तिं लभे ! हृदयाधिदेवते लवङ्गि ! ननु पश्यसि स्ववल्लभस्य दशाम् ?

बटुः : (प्रविश्य) भगवन् ! प्रणमामि। किमु अहं पण्डितराज-जगन्नाथमहाभागानां दर्शनं करोमि ?

जगन्नाथः : पण्डिराजस्तु यदासीत् तदासीत्। अधुना तु अनाथो जगन्नाथ एव। को भवान्।

बटुः : अहं पिपठिषुरस्मि। मया भवल्लिखिताः रसगङ्गाधर-मनोरमाकुचमर्दन-शब्दकौस्तुभ चित्रमीमांसाखण्डनादयो ग्रन्थाः श्रुताः। तद्विषये विशेषतो ज्ञानमर्जयितुमिच्छामि। मया श्रुतमासीत् यद्भवन्तः गंगातटमधिवसन्ति।

जगन्नाथः : सौम्य ! लप्स्यसे ज्ञानम्। किन्तु किं त्वं जानासि यदहं पण्डितैर्बहिष्कृतोऽस्मि। अपरंच उत्तरीया विद्वांसो दाक्षिणत्यं मामवहेलनया पश्यन्ति। त्वं चोत्तरीयोऽसि त्वमपि विद्याग्रहणात्पूर्वमेवावधारय यदेवम्भूतस्य मम सकाशे स्थितिरुचिता न वा ?

बटु : अहं तु ज्ञानार्थी अस्मि। ज्ञानस्य सम्मुखे जातिव्यक्ति-वर्णोत्तरदक्षिणप्रभृतीनि तत्त्वानि न किमपि महत्त्वं धारयन्ति। विवाहादिकं व्यक्तिगतमेव तत्त्वम्। यदि समाजं कश्चित् युगलो न बाधते तर्हि तस्य बहिष्कारो व्यर्थ एव। अहं तु भवदीयजीवनेन नितान्तं प्रभावितो-ऽस्मि।

जगन्नाथः : सौम्य। प्रबुद्धोऽसि। त्वादृशं शिष्यं प्राप्याहं नितरां प्रीतोऽस्मि कामये च यत्त्वादृशाः युवकाः अस्यां पृथिव्याम् 'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्' इति भावनां वास्तविकरूपेण प्रसारयन्तु। अहमपि यावज्जीवं क्षुद्र-विचारैः साकं योत्स्ये।

शिष्यः : भगवन् ! एतदेव भविष्यति। अधुना भवन्मुखेनैव भवन्नि-र्मितगंगालहरीम् अंशतः श्रोतुमिच्छामि।

जगन्नाथः : अवश्यमेव श्रोष्यसि। लवंगी अपि गंगालहरी-मौत्सुक्येन श्रृणोति स्म। हा लवंगि, त्वं क्षुद्रविचारै-र्भक्षिता। किन्तु अहमपि एवमादर्शं पोषयिष्यामि यस्याग्रे जातिवर्णादिसंकुचितभावना न स्थास्यति।

शिष्य : भगवन्। गगालहरीपदं श्रावयति स्म भवान्।

जगन्नाथः : ओः ! चतुरोऽसि। श्रृणु—

अपि प्राज्यं राज्यं तृणमिव परित्यज्य सहसा
विलोलद्वानीरं तव जननि तीरं श्रितवताम्।
सुधातः स्वादीयः सलिलमिदमातृप्ति पिबतां
जनानामानन्दः परिहसति निर्वाणपदवीम्॥

(इति भावविलीनो भवति)

शिष्यः : (स्वगत) अहो ! निमग्नोऽत्रभवान् गङ्गालहर्याम् ! (प्रकाशं) भगवन् अतीव आनन्ददायिनीयं लहरी। धन्योऽस्मि यः श्रीमतां मुखादेवेमां श्रुतवान्। को नाम मानवो भवत्कवितामाधुरीं निपीय आनन्दमग्नो न स्यात् ?

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
कदाचित् केषाञ्चित् न खलु विदधीरन्नपि मुदम्।

ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ।।

वाचकध्वनिः : एवंभूत आसीत् पण्डितराजो जगन्नाथः यस्य लोकोत्तरं व्यक्तित्वं पाण्डित्येन, कवित्वेन, विलासेन, ज्ञानेन निर्भीकत्वेन, औदार्येण च मण्डितं सत् सर्वदेव विश्वस्य मानवान् आह्लादयिष्यति ।

ससंगीतं गीयते :

विश्वबन्धुत्वमुद्घोषयत्पावनं
विश्ववन्द्यैश्चरित्रैर्जगत्यावयत् ।
विश्वमेकं कुटुम्बं - समालोकयत्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् !
वाजिराजि गजालिं च न्यक्कुर्वता
पण्डितेन्द्रेण यस्मिँल्लवङ्गी वृता ।
सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा प्रिया
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ।
बुद्बुदाभा नृपा यत्र यातां लयं
यत्र विद्वान् कविश्चामरो राजते ।
त्यागिनो यत्र नैव म्रियन्ते क्वचिद्
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ।
शोषितो नत्र कश्चिद्भवेत्केनचित्
व्याधिना पीडितो नो भवेत्कश्चन
नाऽत्र कोऽपि व्रजेद् दीनतां हीनतां
मोदतां मे सदा पावनं भारतम् ।।

○

देववाणी-परिषदा प्रकाशिता ग्रन्था:

१. सारस्वतसमुन्मेष: (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्र:) रु० १२.००
२. सम्मलमाहात्म्य (सं० रमाकान्त शुक्ल:) रु० ६०.००
३. श्रीपादसप्तति: (श्रीपादपराग-व्याख्या) (,,) रु० ४०.००
४. श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्ल) रु० ३०.००
५. सुगमरामायणम् (,,) रु० ३५.००
६. सदाशयसमुच्चय: (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यर:) रु० १५.००
७. आभाणकमञ्जरी (,, ,,) रु० १५.००
८. मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा) रु० २०.००
९. रघुवंश : एक विश्लेषण (,, ,,) रु० २०.००
१०. अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण (,,) रु० २०.००
११. जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्ल:) रु० ३०.००
१२. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचय: (प्रथम खण्ड) (,,) रु० ३०.००
१३. ,, ,, ,, (द्वितीय खण्ड:) (,,) रु० ३०.००
१४. राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपाद:) रु० ४०.००
१५. अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्ल:) रु० २०.००
१६. साधारणीकरण : प्राच्य और प्रतीच्य चिन्तन :
(डा० सुलेखचन्द्र शर्मा) रु० ५०.००
१७. भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्ल:) रु० ४०.००
१८. संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना
(डा० हरिनारायण दीक्षित) रु० १५०.००
१९. साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन
(डा० सुलेखचन्द्र शर्मा) रु० २००.००
२०. अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्ल:) रु० २०.००
२१. महाकवी रत्नाकरस्तदीयं हरविजयञ्च
(डा० कृष्णकान्त शुक्ल) रु० १००.०
२२. साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यर:) रु० ४०.००
२३. पूर्णकुम्भ: (ललितनिबन्धसंग्रह:) (पं० विष्णुकान्त शुक्ल:) रु० २०.००
२४. स्फूर्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी) रु० ३०.००
२५. रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्ल:) रु० ५०.००
२६. श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराज:) रु० २०.००
२७. सुरश्मिकाश्मीरम् (,,) (,,) रु० २०.००
२८. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्ल:) रु० १०.००
२९. श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्) रु० १०.००
३०. श्रीउच्छिष्टमहागणपतिकल्प: (,,) रु० ८.००
३१. पण्डितराजीयम् (नाटकम्) डा० रमाकान्त शुक्ल:) रु० २०.००

वितरक : देववाणी-प्रकाशनम्, ६ वाणी-विहार, नयी दिल्ली-११००५९